

*Božo Repe***Slovenski »liberalizem« šestdesetih let
in vloga Staneta Kavčiča*

Slovenski partijski »liberalizem« se najbolj povezuje s Stanetom Kavčičem predsednikom slovenskega izvršnega sveta (vlade) v letih 1967–1972.¹ Kavčič je okrog sebe zbral močno skupino iz raznih družbenih sfer, ki sicer ni bila prav trdno povezana, delovala je nekako po načelu »iste valovne dolžine.« Kavčič je še pripadal vodilni partizanski generaciji, vendar mlajši, tisti iz »druge vrste«, ki jo je med vojno in v letih po njej na vodilne politične položaje pripustila ozka skupina predvojnih komunistov. Bil je eden redkih jugoslovanskih politikov, ki je upal zavrniti Titovo kadrovske ponudbo, in to tako za članstvo v predsedstvu CK ZKJ kot mandatarstvo za zvezni izvršni svet. Slednjega je zavrnil zato, ker druge republike niso hotele poslati najmočnejših ljudi v zvezno vlado, ki naj bi jo vodil, on pa je hotel močno in učinkovito ekipo, ki bi lahko izpeljala gospodarske in politične reforme federacije. Na drugi strani pa so Kavčiču zamerili tudi slovenski intelektualci, ker je kot predsednik ideološke komisije CK ZKS leta 1964 obračunal z opozicijsko revijo *Perspektive* in ker ni kazal pretiranega polduha za kulturo oz. ni hotel svojih političnih (predvsem gospodarskih) ciljev žrtvovati zaradi zahtev po večji intelektualni svobodi.² Na splošno pa je bil Kavčič v Sloveniji v času predsednikovanja slovenski vladi daleč najbolj priljubljen slovenski politik. To so pokazale tudi ankete, ki jih je leta 1968 začel opravljati Center za raziskovanje javnega mnenja pri tedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo (sedanja FDV). Center je prav zaradi Kavčičeve prevelike priljubljenosti moral prenehati izvajati take meritve oziroma vprašanja prirediti, saj so bili Edvard Kardelj in drugi vodilni politiki daleč za Kavčičem, kar je izzvalo užaljenost, ogorčenje in kritike, da je to zaradi njegovega nacionalnega populizma, medtem ko morajo drugi plavati proti toku in ljudem povedati tudi neprijetne stvari. V resnici je bil Kavčič tisti, ki je v javnosti govoril najbolj neposredno in ni olepševal stvari, tudi kar zadeva zapiranje tovarn in druge neprijetne ukrepe.

* Dr., redni prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: bozo.repe@uni-lj.si

¹ Biografija Staneta Kavčiča v Božo Repe, Jože Prinčič: *Pred časom. Portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana 2009 (dalje Repe, Prinčič, *Pred časom*), str. 7–55.

² Več o tem Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana 1990.

Partijski »liberalizem«, ki ga je poosebljal Kavčič, se je v Sloveniji na gospodarskem področju sicer začel že prej, z Borisom Kraigherjem (po vojni notranjim ministrom in nosilcem obračuna z opozicijo, ki pa se je potem obrnil v reformno smer). Vendar je Boris Kraigher (umrl je v avtomobilski nesreči v začetku leta 1967), ki je sicer imel mnogo večji politični vpliv, deloval še v razmerah izrazito partijske države, ko sta Jugoslavijo popolnoma obvladovala Josip Broz - Tito in politbiro CK KPS (kasneje Izvršni komite CK ZKJ) z desetiimi ali enajstimi člani, v času politične krize na začetku šestdesetih let pa celo samo njegov sekretariat, ki so ga sestavljali Tito, njegov neformalni naslednik Aleksandar Ranković in general Ivan Gošnjak. Kavčič je vodilno funkcijo nastopil prav v času postopne emancipacije republik, ko se je prisilna enotnost, temelječa na komunistični ideologiji in ideji socialističnega jugoslovanstva, že začela krhati. Zlasti najrazvitejše republike so se začele postavljati v bran svojih interesov, skušale so delovati kot države znotraj federacije, kar jim je po ustavi tudi pripadalo. Nova usmeritev se je najprej izrazila na 8. kongresu ZKJ 1964, na katerem so priznali, da nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji socializem načelno ni rešil enkrat za vselej, potem v začetkih gospodarske reforme (1965) in v političnem obračunu z Aleksandrom Rankovićem (brionski plenum leta 1966). Normativno so bile te spremembe uveljavljene z ustavnimi amandmaji v letih 1968–1971, dokončno pa z ustavo leta iz 1974, s katero je Jugoslavija tudi dočkala svoj konec.

Spremembe so spremljali močni nacionalni pritiski, pa tudi izbruhi nacionalizma kot npr. na Kosovu leta 1968 in na Hrvaškem leta 1971, potem intelektualno vrenje (izraženo skozi proteste intelektualcev v šestdesetih letih in skozi študentske demonstracije leta 1968), deloma pa so na spremembe vplivali tudi zunanje politični razlogi (»praška pomlad«, zaradi katere so se jugoslovanski politiki bali, da bodo izgubili sloves najbolj reformne socialistične države). Ti procesi so močno okrepili liberalistične struje v nekaterih republikah (predvsem v Sloveniji, Srbiji in na Hrvaškem, deloma pa tudi v Makedoniji).³

Slovenski partijski »liberalizem« v poznih šestdesetih letih je pomenil več političnega pluralizma med obstoječimi političnimi organizacijami (socialistična zveza delovnega ljudstva, mladinska organizacija in sindikati) in v njih. V končni različici, do katere pa nikoli ni prišlo, naj bi se SZDL vrnila h koalicijski zasnovi Osvobodilne fronte. Zavzemal se je za nadaljevanje gospodarskih reform, ki so proti koncu šestdesetih let začele zastajati zaradi odporov nerazvitih, ki so menili, da tržno gospodarstvo zaradi prevelikih razlik v razvitosti za Jugoslavijo ni primerno. Vztrajal je pri večji samostojnosti Slovenije v federaciji, vključno s pravico do navezovanja neposrednih mednarodnih stikov, še zlasti na gospodarskem področju, neposredno možnostjo najemanja mednarodnih posojil in z načelom kotizacije pri vzdrževanju federacije.

³ Več o tem v Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana 1992.

Zahteval je večjo samostojnost pri obrambni politiki, še zlasti potem, ko je bila leta 1968 ustanovljena republiška teritorialna obramba. Ker je republiški štab teritorialne obrambe s pomočjo skritih fondov nabavljal orožje v tujini, je v času, ko so odstavljali Staneta Kavčiča prišlo do obsežne preiskave, zaradi katere se je del udeležencev znašel v preiskovalnem zaporu, proti nekaterim je bil sprožen kazenski postopek, vodilni v štabu teritorialne obrambe pa so morali odstopiti. Kavčiču sicer neposredne povezave z nabavami niso uspeli dokazati, nakupe pa je srbska služba državne varnosti izkoristila v t. i. akciji Vrh, s katero so vodilnim slovenskim funkcionarjem skušali naprtiti separatizem in dokazati, da se Slovenija želi odcepiti.

V zvezi z Jugoslovansko ljudsko armado so se v času »liberalizma« pojavljale zahteve po uporabi nacionalnega jezika v vojski, po služenju vojaškega roka v lastni republiki ali, kjer to ni mogoče, ustanovitvi nacionalno homogenih enot, kar je že takrat sprožalo spore z armadnim vrhom.

Ekonomski koncept slovenskega »liberalizma« je bil od prvotnega osnutka, narejenega leta 1969, do sprejema 1972 močno spremenjen in na koncu ni več izražal »liberalne« usmeritve. V praktični izvedbi je bilo – iz želje po posnemanju tedaj modernih zahodnih trendov – tudi nekaj pretiravanja (npr. težnja po pozidavi celotne slovenske Obale z modernimi betonskimi kompleksi, ki bi naenkrat sprejeli 70.000 in več gostov). V temelju pa je bil program moderen, tak, kot ga Slovenija, sicer precej stihijsko in s hudimi socialnimi trenji zaradi propadanja prejšnjih industrij, razvija danes. Namesto usmeritve v težko industrijo je predvideval razvoj trgovine, bančništva, prometa, turizma, storitvenih dejavnosti, svetovanja, inženiringa, informatike in računalništva. Leta 1968 je, npr. z odprtjem republiškega računalniškega (računskega) centra, tedanja oblast vsaj simbolično pokazala, da želi Slovenija slediti najrazvitejšim državam v postindustrijsko družbo. Začele so se graditi velike veleblagovnice, kot je Maximarket, pospešeno je naraščal tovarni promet, razvijala sta se Luka Koper in slovenska trgovska mornarica, današnja Adria si je kot nacionalni prevoznik v boju s premočnim in privilegiranim Jatom postopoma širila prostor za redne in čarterske linije.

Največji (pogosto tudi kritiziran) ekonomski projekt Kavčičeve ekipe je bila izgradnja slovenskega avtocestnega križa, ki pa se je začela uresničevati šele proti koncu Kavčičevega mandata. Prav zaradi mednarodnih posojil za ceste je v Sloveniji in Jugoslaviji poleti 1969 prišlo do hude politične krize, t. i. »cestne afere«. Zvezna vlada (ki jo je sicer tedaj vodil Slovenec Mitja Ribičič) je namreč iz predloga za delitev posojil izpustila dva slovenska odseka, slovenska vlada pa se je na to ostro odzvala. V razrešitev »cestne afere« se je vmešal sam Tito in Kavčičev politični vpliv so njegovi nasprotniki precej omejili.

Slovenija naj bi po »liberalističnem« konceptu postala most med vzhodnimi in zahodnimi državami, ekonomsko pa naj bi se zgledovala predvsem po Zahodu. Gospodarstvo naj bi delovalo po tržnih zakonitostih, socializem pa naj bi zagotavljala družbena lastnina. Kavčič si je kritike prislužil s prizadevanjem po delničarstvu (menil je, naj Slovenci raje, kot da potujejo na Fidži ali kam dru-

gam, vlagajo v delnice), absurdni so se mu zdeli ideološki kriteriji v gospodarstvu, npr. dejstvo, da zasebna podjetja s petimi zaposlenimi (kot je bil tedaj normativ) »še niso kapitalizem«, tista s šestimi pa naj bi že bila.⁴

Energetsko naj bi Slovenija gradila na razvoju »čistih« energij (nafta, plin, jedrska energija). Kavčič je bil tudi tisti predsednik slovenske vlade, ki je s hrvaškim predsednikom Dragutinom Haramijo podpisal sporazum o graditvi krške jedrske elektrarne.

Upravno naj bi bila Slovenija policentrična, vendar z enotnimi in iz centra uravnavanimi šolstvom, zdravstvom, kulturno, raziskovalno in znanstveno dejavnostjo ter davčno politiko.

Kavčičeva politika je naletela na pozitiven odmev celo med slovensko politično emigracijo. Podpiral ga je zlasti Ciril Žebot, predavatelj na Univerzi Georgetown v Washingtonu in svetovalec nekaterih ameriških kongresnikov slovenskega rodu, ki je v Kavčičevi politiki videl možnost za čim večjo suverenost Slovenije, narodno spravo in postopno vpeljavo dvostrankarstva (Socialistična zveza kot opozicija Zvezi komunistov) ter nato večstrankarstva z oživitvijo Slovenske ljudske stranke. Žebot in Kavčič sicer nista bila v neposrednih stikih, je pa Kavčič leta 1968 posredno ali neposredno dovolil njegov obisk v Sloveniji (po odzivih nekaterih borcev se je Žebot nato naglo umaknil čez mejo), zaradi česar si je Kavčič ob cestni aferi nakopal tudi Titovo kritiko in dolgotrajno razčiščevanje, ali je obisk dovolil ali ne.

Politične in gospodarske spremembe v Kavčičevem času so se odrazile v povečanih socialnih razlikah, ki bi bile – gledano z današnjimi očmi – komajda vredne omembe, takrat pa so proti njim protestirali študenti, potem v nastajanju novega srednjega sloja, ki je postopoma začel prevladovati nad kmečkim in delavskim, pa tudi v individualizmu, ki se je med drugim kazal v prehodu od množičnih oblik preživljanja prostega časa in zabave v raznih kulturnih in športnih društvih k oblikam, ki niso nujno terjale kolektivne identifikacije (potovanja, športi kot je smučanje ipd.). Modne revije, glasbeni festivali po zahodnem vzoru (Slovenska popevka), mednarodni sejmi, razcvet turizma, odprte meje z zatrpanimi mejnimi prehodi in prodor zahodnih artiklov so postajali del slovenskega vsakdanjika. Televizija je imela v času največje Kavčičeve priljubljenosti konec šestdesetih let že več kot 255.000 naročnikov (deset let prej, ob začetku le 778). Slovencem je oprla okno v svet, jih seznanjala z modnimi trendi, zahodno glasbeno produkcijo in jim nudila številne serije nadaljevanj. Oblikovala je okus gledalcev, obenem pa je postala politično izjemno vplivna. V glavnem je podpirala Staneta Kavčiča, zato je bil boj za prevlado na njej morda najtrši kadrovski boj med »liberalno« in »konservativno« strujo (Kavčič je zahteval, da direktorja imenuje vlada, ne pa da se potrjuje prek SZDL po samoupravnih poti, za katero se je skrival partijski monopol.

⁴ Ljerka Bizilj: Moč in nemoč slovenskega liberalizma, dokumentarni film, 1989 (posodobljena različica 2009).

Konservativnejši del vodstva, ki je bil privržen Edvardu Kardelju, operativno pa sta se v njem najbolj izpostavila France Popit, predsednik CK ZKS, in Sergej Kraigher, predsednik skupščine, je s Stanetom Kavčičem in »liberalci« skušal obračunati že v času t. i. cestne afere. »Cestni aferi« so sledile še nekatere druge, najbolj odmevna je bila »afera 25. poslancev«, do katere je prišlo, ko je skupina republiških poslancev poleti 1971 mimo SZDL in ZK, vendar v skladu s poslovnikom skupščine poleg uradnih kandidatov za člana predsedstva SFRJ predlagala še svojega, tedaj najmlajšega ministra v Kavčičevi vladi, Ernesta Petriča. Ker so poslanci s tem posegli v kadrovski monopol ZK, je prišlo do ostrega odziva; nekaterim je bil odvzet poslanski mandat, posledice pa so občutili še dolga leta. Ko je konservativna skupina začela dobivati prevlado, je sledila vrsta obračunov z uredniki časopisov, intelektualci, liberalno usmerjenimi politikami na nižjih ravneh, pedagogi, ki so se zavzemali za idejno nevtralno šolo, nekaterimi univerzitetnimi profesorji in drugimi.

Ta obračun je bil del jugoslovskega obračuna z »liberalizmom«, ki ga je spodbudil in vodil Tito. Ta je na članstvo zveze komunistov 18. septembra 1972 naslovil pismo, v katerem je napovedal, da bo ZK znova prevzela neposredno vodenje in upravljanje družbe, v obračun z liberalnimi strujami pa se je Tito ponekod (na Hrvaškem in v Srbiji) vmešal tudi neposredno.

Slovenski »liberalizem« je bil bližji srbskemu kot hrvaškemu, čeprav je bilo tudi med slovenskim in hrvaškim mnogo skupnih točk, zlasti kar zadeva odnos do federacije in suverenost republik. Temeljna razlika je bila v tem, da sta tako srbski kot hrvaški imela proti sebi zunajpartijsko opozicijo, ki je zlasti na Hrvaškem narekovala tempo partijskim liberalcem, v Srbiji pa je bila glavni povod, da je Tito z liberalci obračunal, češ da so preveč mehki do opozicije. Med vsem tremi so bile precejšnje razlike, med Srbijo in Hrvaško pa so bila v tem času tudi dokaj ostra trenja, tako da do kakšnih resnejših povezav med vsemi tremi »liberalizmi« ni moglo priti. Tudi časovni intervali vseh treh »liberalizmov« se niso ujemali, čeprav so povezave med vodilnimi »liberalnimi« politikami (Kavčičem, Savko Dabčević, Mikom Tripalom, Markom Nikezićem, Latinko Perović) obstajale, deloma pa tudi medsebojno podpiranje. Kavčiču, pa tudi nekaterim drugim »liberalno« usmerjenim politikom so zlasti očitali povezave s hrvaškim množičnim gibanjem, čeprav mu jih niso mogli dokazati. V tedanjem slovenskem političnem vrhu so na naraščanje hrvaškega nacionalizma gledali z zaskrbljenostjo, bali so se, da ne bo šel čez rob in ogrozil reform. Sicer pa obstaja še vrsta razlik v delovanju. Za celotno Jugoslavijo je gotovo najpomembnejši obračun s srbskim »liberalizmom«, ki je bil najtežji in pri katerem se je Tito tudi zaradi osebnih zamer (zahtev, da se umakne, ker je prestar) najbolj angažiral in »liberalce« odstranil po povsem neformalni poti (v bistvu na »političnem aktivu« – selektivnem zboru nekaterih vodilnih srbskih politikov). »Liberalizem« v Makedoniji – čeprav zanjo pomemben – je bil bolj zapoznala refleksija v sorazmerno zaostalih razmerah na procese v razvitejših republikah. Na področju demokratičnih pravic je bil dokaj konsistenten, ekonomskega pro-

grama pa ni imel, čeprav se osnovne usmeritve dajo razbrati iz nekaterih člankov, na mednacionalnem področju je bil obremenjen z odnosom do Albancev. Tito tudi ni vztrajal na obračunu z njim, tako da je bil konflikt bolj posledica notranjih trenj med Krstom Crvenkovskim in Lazarjem Koliševskim. Gibanja v BiH so imela v tem času v sebi bolj malo »liberalnega«. Šlo je bolj za frakcijske boje med ljudmi, ki (morda z izjemo Avda Huma) niso imeli nič manj konservativne usmeritve kot Mikulićeva skupina, ki je z njimi obračunala.

Jugoslavijo bi – tudi če bi zmagala liberalna vodstva po posameznih republikah – zaradi razlik v razvitosti in zapletenih mednacionalnih odnosov še vedno spremljali precejšnji pretresi, čeprav bi bila možnost, da se izogne krvavi vojni in se dogovori bodisi o konfederalnem tipu države bodisi o mirnem razhodu verjetno večja. Vendar so seveda to že hipoteze, ki ne sodijo v neposredno zgodovinsko obravnavo.

Politični boj je bil končan s sprejetjem ustave leta 1974, ki je ZKJ kot edini politični sili zagotavljala neposredno vodilno vlogo. Vpeljan je bil delegatski sistem kot specifična oblika samoupravne socialistične demokracije. V njem so »klasične« poslance zamenjale delegacije, kar je delovanje sistema hromilo, izgubljala se je neposredna individualna odgovornost, vladanje iz ozadja je bilo lažje (»liberalci« so se pred tem zavzemali za močno skupščino, v kateri bi bili poslanci odgovorni volivcem, ne pa zvezi komunistov, vlada pa bi imela resnična pooblastila in moč, da uresničuje politiko). Ker bi z vpeljavo tržnega ekonomskega sistema gospodarstvo postalo bolj samostojno in ga politiki ne bi mogli več nadzorovati, so misel na tržno gospodarstvo po Kavčičevi prisilni upokojitvi opustili. Nekateri so mu nasprotovali tudi zato, ker bi povečal razlike v Jugoslaviji. Leta 1976 so z zakonom o združenem delu vpeljali poseben gospodarski sistem. Bolj kritični ekonomisti so ga posmehljivo imenovali »dogovorna ekonomija«. Njegovo bistvo je bilo, da naj bi se podjetja med sabo dogovarjala, ne pa tekmovala. Zaradi tega so – razen redkih panog – v tujini postajala nekonkurenčna, njihovi izdelki doma pa vse dražji. Oblasti so znova začele spodbujati razvoj klasičnih industrijskih panog z veliko nekvalificirane delovne sile, zaradi česar se je povečalo priseljevanje iz drugih Jugoslovanskih republik v Slovenijo. Podjetja so se preimenovala v »temeljne organizacije združenega dela« (TOZD). TOZD-i so se na zapleten način med seboj povezovali in taka združba se je imenovala »organizacija združenega dela« (OZD) ali na še višji ravni »sestavljena organizacija združenega dela« (SOZD).

Partijski »liberalizem« je, vzeto v celoti, mogoče označiti za gibanje. Vendar so bili znotraj »liberalne« skupine pogledi na tedanje družbene razmere v Sloveniji in Jugoslaviji različni, v določenih stvareh celo protislovni, obstajalo je več krogov: v izvršnem svetu in gospodarski zbornici ter delu gospodarstva, prav tako v tedanjih družbenopolitičnih organizacijah (mladinski organizaciji, sindikatih, Socialistični zvezi delovnega ljudstva). Znotraj Zveze komunistov Slovenije je bila zlasti močna »liberalna« skupina, zbrana v ljubljanskem mestnem komiteju ZKS, »liberalno« so bili usmerjeni posamezniki v CK ZKS in

njegovih organih, manj pa (tudi zaradi Kavčičevega stališča, da se zaradi nezadovoljnih kulturnikov ne bo izpostavljala in ogrožala svoje ekonomske reforme) v kulturnih krogih. Eno od pomembnih središč je bilo tudi na Fakulteti za politične vede in novinarstvo, kjer je neke vrste intelektualno jedro »liberalnega« gibanja predstavljal krog revije Teorija in praksa. Tu se je v glavnem koncipiral politični program »liberalizma«. Prvi razpoznavnejši koncept, ki je obenem že pokazal ključne razlike med pogledi Edvarda Kardelja in Staneta Kavčiča, je bil oblikovan jeseni 1963 na sestanku uredništva tedaj še nastajajoče revije z Edvardom Kardeljem o njeni zasnovi in obenem v povezavi s tem tudi o ključnih družbenih vprašanjih.⁵ Kavčič je Kardelja sicer podpiral v enem najbolj prelomnih političnih konfliktov konec petdesetih in v začetku šestdesetih let, ko se je Tito odločal med Rankovićem in Kardeljem. Tedaj je rekel, da Tito ni v sporu s Kardeljem, pač pa s Slovenijo. Vendar sta bila že prej v sporu zaradi članka iz leta 1957 Pogumno naprej, v katerem se je zavzel, da imajo podjetja in delavci, ki ustvarijo več, pravico do večjega dohodka.⁶ Ta spor se je nato samo še poglobljala. »Kardelj je bil alergičen na vsak najmanjši poskus opuščanja načel njegove doktrine. To je zatrl v kali. Če hočeš razumeti konflikt med Kavčičem in Kardeljem, se je treba Kardelju zazreti v dušo: bil je prepričan, da se v vsakem človeku, še posebej v kmetu, pa tudi v delavcu, takoj ko se mu ponudi priložnost, poraja kapitalistična tendenca, želja po dobičku. Vedel je, da če se odpre luknjica, bodo na koncu volitve in kapitalizem. Zato je bila njegova reakcija na Kavčičeva razmišljanja tako ostra že leta 1957. Zahteval je, da članek (Pogumno naprej, op. B. R.) umakne. Zaradi tega sta morala v Beograd hoditi Miha Marinko in Vida Tomšič, imeli so posebne sestanke, dokler ni temu konec naredil Boris Kraigher. Rekel je: 'Članek bo ostal, o stvari pa ne bomo več diskutirali.' To je bil ideološki razkol (pri Kavčiču drugi po zadevi v Št. Joštu): Kidrič-Kraigher-Kavčičeva linija na eni strani, Kardelj na drugi. Sovjetskega sistema ni maral, oba s Titom sta na Sovjetsko zvezo gledala z nezaupanjem, posnemala pa sta jo, kar zadeva oblast. Tudi ko je Kardelj pisal ustave, je z enim očesom vedno gledal tja, ves čas se je bal, kako se bodo odzvali v Sovjetski zvezi. Pred očmi je imel, kako Titu ohraniti oblast, poznal ga je bolje kot kdorkoli drug. Ideološka kontrola je šla preko Partije, za kontrolo gospodarstva in denarnih tokov pa je še pred Kavčičevim obdobjem izumil Službo družbenega knjigovodstva, ki je bila neke vrste ekspozitura CK-ja. Študiral je, kako to počnejo na zahodu, bil je v ZDA, na Švedskem, potem smo celo leto delali na inštalacijah in obdelovalnih mehanizmih. Vsako leto smo se posodabljali, nabavljali nove stroje za izračune. S tem je centraliziral denarne tokove, rešil financiranje vojske in birokracije, saj so v SDK iz sredstev podjetij najprej zadostili državi, zato je občasno prihajalo do blokiranih žiro računov,

⁵ Arhiv Teorije in prakse, Zapisnik s sestanka UO TiP s tov. Edvardom Kardeljem, jesen 1963; tudi izjava dr. Zdenka Roterja piscu, januar 1991, in tonski zapis pisca z Zdenkom Roterjem, 28. 1. 2009.

⁶ Repe, Prinčič, Pred časom, str. 59.

ker za druge zadeve, včasih tudi za plače, niso imela sredstev; to so potem reševali lokalni politiki. Do ustanovitve SDK je plačilni promet šel skozi banke, to pa je bilo težje kontrolirati, že Kraigherja je s tem omejil pri gospodarski reformi.

Kavčič se sploh ni obremenjeval s Popitom, z Ribičičem in z drugimi. Njegov dialog je potekal s Kardeljem, tako je to dojemal. Natančno je vedel, da ga ne marajo, da bi se ga radi znebili, a se ni ukvarjal s tem niti se ni družil z njimi. Bil je študiozen človek, samotar in garač, ostajal je doma, sploh po ločitvi, bral in razmišljal, in tudi to ga je izoliralo. Še midva se v času aktivne politike zasebno nisva družila. Celo nobene skupne slike nimam, sva pa dobro sodelovala, vsak s svojim načrtom. Izpeljala sva številne investicijsko zahtevne zadeve, ki jih je podpirala Ljubljanska banka, od turističnih gradenj na obali do stanovanjske gradnje in drugih zadev. To je odpiralo nove procese v družbi in v Beogradu vzbujalo revolt. Nastala je teza o »centrih odtujene moči«, to je bil Kardeljev izraz. Bal se je namreč, da mu bodo pripisovali podporo slovenskemu nacionalizmu. Konflikt je bil še ob vprašanju pomoči nerazvitim, težki industriji, trgu kapitala, vse to je nakazal Popit v litostrojskem govoru septembra 1972, pred finalom obračuna. Mene je zaradi prijateljstva iz vojne nekdo hotel rešiti, prepričeval me je, naj se odpovem Stanetu Kavčiču in pristanem na Kardeljev koncept, a nisem pristal na to.«⁷

Teorija in praksa je nastala na podlagi ocene najvišjih partijskih voditeljev, da v Sloveniji ni nobene »prave« marksistične revije, v njej pa naj bi potekal enakopraven dialog Zveze komunistov Slovenije z drugače mislečimi. Ozadje nastanka revije je bilo že v začetku dvojno in protislovno: na eni strani je šlo za nemoč, ki jo je konservativnejši del partijskih ideologov in politikov čutil ob prodoru revije *Perspektive*, na drugi pa za željo »liberalno« usmerjenih intelektualcev v ZK, da dobijo možnost za kritično izražanje stališč. To različno gledanje na Teorijo in prakso je revijo determiniralo od njenega nastanka in jo spremljalo v naslednjem desetletju in pol, bilo pa je neposredno povezano z vprašanjem notranje demokracije v Zvezi komunistov Slovenije oziroma z vprašanjem družbene ureditve sploh.⁸

Teorija in praksa je po ustanovitvi odprla razpravo o vrsti aktualnih družbenih vprašanj, tako kot objavljeni prispevki pa so pomembne tudi razprave v širšem krogu uredništva in sodelavcev revije. Med take sodita npr. okrogla miza o političnem pluralizmu oktobra in novembra 1968 z dilemo, ali v Sloveniji obstaja več središč odločanja ali le eno, pri čemer je obravnava zajela politične subjekte: socialistično zvezo, zvezo komunistov, zvezo mladine in sindikate,⁹ ter mednarodni kolokvij (ki ga je financiral Izvršni svet republike Slovenije) z

⁷ Pogovor z Nikom Kavčičem, 2. 6. 2009, hrani pisec.

⁸ O zgodovini revije v posameznih obdobjih in vsebini objavljenih prispevkov glej: *Demokratizacija, profesionalizacija in odpiranje v svet. Teorija in praksa ob štirideseti obletnici*, januar–april 2004, št. 1–2.

⁹ Arhiv Teorije in prakse, Magnetogram razprav, 13. november 1968.

naslovom Socializem in demokracija, »na katerem so bila artikulirana vsa vprašanja, ki so tudi danes (april 1990, op. B. R.) predmet sporov in razprav, od političnega pluralizma, ločitve ali sestopa Partije z oblasti do demokratičnih pravic«. ¹⁰ Ena od pomembnih, še ne dovolj raziskanih dimenzij delovanja kroga Teorije in prakse je bilo tudi soočanje slovenskih »liberalističnih« idej s podobnimi usmeritvami na Hrvaškem in v Srbiji, do katerega je prihajalo na raznih tribunah, v člankih in intervjujih. Teorija in praksa je konec leta 1970 objavila intervju z Markom Nikežićem, ¹¹ spomladi 1971 pa z dr. Savko Dabčević - Kučar. Kavčič je sicer stike s srbskimi »liberalci« vzdrževal tudi s pomočjo bivše žene Ranke, ki je s sinom Gojkom živela v Beogradu. ¹²

Kavčič je v krogu Teorije in prakse razvil tezo, da so se jugoslovanske republike oblikovale kot države, ki zastopajo svoje interese, in da je treba zato na novo premisliti razmerje med razrednim in nacionalnim, saj v takih razmerah razredna lojalnost ne more biti več prioriteta. Kocijančič in Petrič sta bila prepričana – in sta to tudi povedala – da je ključno kadrovsko vprašanje, saj liberalna skupina izgublja boj s konservativno strujo (tako so npr. preprečili, da bi Kocijančič za Frančkom Mirtičem postal predsednik ljubljanske organizacije Zveze komunistov Slovenije, Kavčič je imel v Centralnem komiteju po njunem mnenju premalo ljudi, kar je veljalo še za nekatere ključne točke). Kavčič tega ni komentiral, ker je verjetno mislil, da sestanku prisluškujejo, ju je pa drugi dan poklical in jima rekel, da imata prav in je kadrovsko vprašanje seveda ključno, vendar se o tem pač ne govori. ¹³

»Liberalistično« gibanje je nastalo in se razvilo v socialistični državi in znotraj edine stranke, kar mu je dajalo specifičen pečat, zato je njegov politični program (bolj kot ekonomski) ostajal nedorečen. Slovenskemu »liberalizmu« se v Jugoslaviji kljub občasnim stikom ni uspelo konsistentno povezati s podobnimi gibanji in ustvariti skupni program za vso državo, deloma zaradi različnega dogajanja v posameznih republikah, deloma pa zaradi nacionalizma, ki je bil najbolj v porastu na Hrvaškem. Jugoslavija je sicer za Kavčiča in »liberalce« vse bolj predstavljala interesno in ne več toliko ideološko skupnost, temeljiti bi morala na oblikah gospodarskega in drugega sodelovanja (podobno stališče so imeli tudi »liberalni« politiki v drugih republikah). Zato je imel Kavčič v tedanjih še močno centraliziranih razmerah do Jugoslavije pragmatičen odnos. Izkoristiti prednosti, ki jih nudi, in zmanjšati tisto, kar naj bi Slovenija federaciji dala. »Pipice so odprte, izkoristite jih,« naj bi nekoč Kavčič dejal slovenskim direktorjem, zaradi česar so ga njegovi – kar se tiče jugoslovanstva, bolj načelni – nasprotniki hudo kritizirali.

¹⁰ Izjava dr. Roterja piscu, april 1990, hrani pisec.

¹¹ Intervju je bil ponatisnjen v 15. številki zbirke Svedočanstva, ki jo izdaja Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (Marko Nikežić: Srpska krhka vertikala, uredila in uvod napisala Latinka Perović, Beograd 2003, str. 209–217).

¹² Razgovor pisca z Gojkom Kavčičem, Ljubljana, 23. 3. 2009, hrani pisec.

¹³ Zvočni zapis pogovora z Janezom Kocijančičem, 21. 5. 2009, hrani pisec.

V prvih letih po koncu socializma je bil »liberalizem« pojmovan kot nedorečen in nekonsistenten. Obremenjen je bil z ideologijo, iz katere je izšel, in s politiko, v okviru katere je zrasel. To je razumljivo, saj je bil to še vedno čas brez take demokracije, kot so jo imeli na Zahodu in kot si jo predstavljamo danes. Po drugi strani pa se je življenje Slovencev in Jugoslovanov močno razlikovalo od tistega, ki so ga živeli ljudje na vzhodni strani železne zaves, bili so nekakšen Zahod socialističnega sveta, kar je postajalo prepoznavno prav v šestdesetih letih. Resda so napredovali počasneje kot prebivalci Zahoda, a vendarle: od skromnih stanovanj s skupno pipo in straniščem do hiš s kopalnicami, pralnimi stroji in televizijami; od koles in mopedov k avtomobilom; od shramb k hladilnikom in zamrzovalnikom, od metel k sesalnikom, od klasičnih trgovin k samopostrežnim. Nekaj seveda tudi zaradi splošnega in neustavljivega razvoja v svetu, ki ni bil povezan s Kavčičem in njegovo politiko, precej pa prav zaradi »liberalizma«. Za ceno standarda in boljšega življenja je bila večina ljudi ob vprašanju demokracije pač pripravljena zanižati, tako kot je to počela prej in bo najbrž tudi v prihodnje.

Po dvajsetih letih tranzicije, divje privatizacije ter globoke svetovne in domače ekonomske krize je marsikateri pomislek v zvezi z »liberalizmom« izginil. Še več: v ponovni premislek prihajajo mnoge njegove postavke, od vprašanja v dobršni meri že zapravljenega nacionalnega gospodarstva kot temeljnega elementa za preživetje naroda do posameznih konkretnih vprašanj, ki sta jih premislila in domislila Stane Kavčič in njegova ekipa.

Kljub kritičnosti in drugačnosti pa Stane Kavčič, kot je zapisal tudi v dnevniku, dvomov ni postavljajl alternativno, zunaj narodnoosvobodilnega boja, revolucije in preloma z informbirojem, temveč znotraj njih. Tudi njegov pogled nazaj (Dnevnik in spomini) izraža prepričanje, da je pravo pot videl v okviru socializma, a v povezavi kapitala, politične demokracije in socialne države. Kavčiča torej ni mogoče postavljati zunaj časa ali nad čas, v katerem je živel. V tem smislu je za zgodovinarja izziv zlasti vprašanje, kako »liberalizem« kot razvojno usmeritev, Kavčiča pa kot politika in pisca več teoretičnih del uvrstiti v zgodovino levoliberalne misli in prakse na Slovenskem.

SLOVENIAN »LIBERALISM« IN 1960s AND THE ROLE
OF STANE KAVČIČ

SUMMARY

The Slovenian Party »liberalism« is most often associated with Stane Kavčič, president of the Slovenian Executive Council (the government) between 1967 and 1972 (when he was forced to resign). Kavčič gathered a strong group from various social spheres around him, which may not have been very tight-knit, but operated somehow in according to the principle of »the same wavelength«. Kavčič may have still belonged to the leading partisan generation, but he was younger, from the »second rank«, which the small group of pre-war communists let take the leading political positions during the war and in the post-war years. The Slovenian intellectuals resented him because as the president of the ideological commission of the Central Committee of the League of Communists of Slovenia he settled the score with the opposition magazine *Perspektive* in 1964, and also because he supposedly, in their opinion, failed to show enough open-mindedness for culture and refused to subordinate his political (especially economic) goals to the demands for greater intellectual freedom. But during the time of his presidency in the Slovenian government, Kavčič was, according to the surveys of the Public Opinion and Mass Communication Research Centre, by far the most popular Slovenian politician.

In the Slovenian economic field, the Party »liberalism«, personified by Kavčič, had already started before, with Boris Kraigher. However, Kraigher had still operated in the circumstances of an explicitly Party-run country, when Yugoslavia was in the absolute hands of Josip Broz-Tito and the Political Bureau (later the Executive Committee) of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia, and during the political crisis in the beginning of 1960s even simply in the hands of Tito's Secretariat. Kavčič took his leading position in the time of gradual emancipation of the republics, when the forced unity, based on the communist ideology and the idea of socialist Yugoslavia, had already started to crumble. Especially the most developed republics started defending their interests and tried to function as individual states within the federation, which they were able to do according to the constitution. The new direction was first expressed at the 8th Congress of the League of Communists of Yugoslavia in 1964, where it was admitted that socialism failed to solve the national questions in Yugoslavia in principle once and for all; and then again in the beginning of the economic reform (1965) and during the political reckoning with Aleksander Ranković (the 1966 Brioni Plenum). Normatively, these changes were introduced with constitutional amendments from 1968 to 1971 and finalised with the 1974 Constitution, which despite the (con)federal nature failed to keep Yugoslavia together for more than a decade after Tito's death.

The changes were accompanied by strong national pressures and nationalist outbursts, for example in Kosovo in 1968 and Croatia in 1971, as well as by intellectual distress (expressed by protests of intellectuals in the 1960s and the students' demonstrations in 1968). Partly these changes were also influenced by foreign political reasons (the »Prague Spring« and the occupation of Czechoslovakia, which made the Yugoslav politicians afraid Yugoslavia would lose its reputation as the most reformatory socialist state).

From today's historical perspective, Stane Kavčič argued for the developmental orientation which Slovenia still tries to assert today: exploiting the geographical location and the involvement in the economic flows between the East and the West, the North and the South; focusing on the transport (building the highways), tourism, service activities, and especially innovations and knowledge. His government argued for the use of clean energy sources and environmental care. Among other things this government undertook the preparations to build the Krško nuclear plant.

In the economic field Kavčič was a »liberal«, while in the wider social sense his political profile and »programme« orientation were closer to social-democratic directions; of course, both aspects need to be taken into account in the context of what was at that time a Party state. Kavčič argued for the marketing concepts (including stock ownership), but mostly with public property and social protection of workers and the population in general. His recollections (*Dnevnik in spomini* – [Diary and Memoirs]) also express the conviction that he saw the right path in the connections between the capital, political democracy and social state. In this sense, the question of how to integrate »liberalism« as a developmental orientation and Kavčič as a politician and author of several theoretical works into the history of leftist – liberal thoughts and practices in Slovenia, presents a challenge for historians.